

Stefan Dudra

Uniwersytet Zielonogórski

HIERARCHIA I DUCHOWIEŃSTWO PRAWOSŁAWNE WOBEC TZW. ZIEM ODZYSKANYCH I PRZEMIAN SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH W POLSCE W LATACH 1945-1989

Powszechnie eksponowaną przez Kościół prawosławny zasadą społeczno-polityczną była (i jest) lojalność wobec władzy państwowej. Z tego też powodu, ale również z własnej słabości organizacyjnej (zmniejszony stan posiadania, spadek liczby wiernych po 1945 r.)¹ oraz potencjalnego zagrożenia ze strony Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławna hierarchia kościelna deklarowała poparcie dla dokonujących się przemian politycznych, społecznych i gospodarczych w powojennej Polsce. W wielu aspektach kierownictwo Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP) w swoich działaniach, z większą lub mniejszą dozą świadomości politycznej, widziało „polską rację stanu”, poczucie patriotyzmu i obywatelskiej postawy². Oceniając ogólną akceptację Kościoła dla przemian w powojennej Polsce, nie należy zapominać o polityce wyznaniowej w okresie międzywojennym z finalną akcją burzenia świątyni prawosławnych w 1938 r. Trzeba dodać, że pozytywne stanowisko wobec przemian społeczno-politycznych zajmowały też pozostałe nierzymskokatolickie Kościoły i związki wyznaniowe. Dotyczyło to również instytucji i organizacji z nimi związanych, m.in. Polskiej Rady Ekumenicznej (PRE) czy Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej³.

Kościół prawosławny wpisywał się w lansowany przez władze państwowe nurt „lojalności wyznaniowej” kościołów mniejszościowych, który chciano przeciwstawić „opozycyjnemu i konserwatywnemu” Kościołowi rzymskokatolickiemu. To rzekome zagrożenie „katolickie” było umiejętnie wykorzystywane do 1989 r. Z jednej strony władze wyznaniowe widziały w kościołach mniejszościowych specyficzny „pas trans-

¹ Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych, w porównaniu z przedwojennymi statystykami, można stwierdzić, że liczba wiernych zmniejszyła się z 4,2 mln do ok. 300 tys., parafii z 1579 do 169, świątyni z 1947 do 233, duchownych z 1725 do 190, diakonów z 206 do 25, psalmistów z 1593 do 169 oraz cmentarzy z 1965 do 234, zob. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały*, Kraków 1998, s. 139; W. Bendza, *Regulacja kościelnych spraw majątkowych na przykładzie Kościoła prawosławnego w Polsce*, Warszawa 2009, s. 43.

² K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996, s. 352.

³ Szerzej zagadnienie to omawia R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945-1989*, Zielona Góra 2014.

misyjny” do wiernych. Z drugiej strony kościoły te, wyrażając akceptację i poparcie dla dokonujących się przemian, ograniczały ewentualne represyjne lub niekorzystne dla ich funkcjonowania posunięcia władz państwowych.

Bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej prawosławna hierarchia kościelna zajęła pozytywne stanowisko wobec zachodzących zmian społeczno-politycznych w Polsce. Określeniem jej stosunku do nowej rzeczywistości była odezwa metropolity Dionizego (Waledyński) z 5 czerwca 1945 r. skierowana do duchowieństwa, wzywająca do modłów za „pomyślność Najjaśniejszej Demokratycznej Rzeczypospolitej Polskiej, Jej Prezydenta Krajowej Rady Narodowej, Jej Tymczasowego Rządu i Jej Wojska”⁴. Przejawem pozytywnego stosunku do nowej rzeczywistości politycznej był również List o kościelnych i cywilnych obowiązkach obywatela Polski wyznania prawosławnego ze stycznia 1946 r.⁵

Kościół prawosławny wraz z Chrześcijańską Radą Ekumeniczną wyraził poparcie dla referendum ludowego z 1946 r., agitując za głosowaniem „3 razy tak”. Wzywał również do pomocy w przeprowadzeniu spisu powszechnego, wzmożenia ofiarności na odbudowę Warszawy czy udziału w Premiowej Pożyczce Odbudowy Kraju. Udzielano poparcia władzom w rozpropagowaniu akcji żniwnej⁶. Duchowieństwo zostało zobligowane wskazywać wiernym podczas okolicznościowych kazań na obowiązki poparcia powyższych akcji⁷.

Metropolita Dionizy 22 lipca 1946 r. ogłosił okolicznościowy List z okazji drugiej rocznicy wyzwolenia Polski, w którym przypominał, iż

patrioci polscy, złączeni niezłomną wolą zwycięstwa w Polskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego, zwrócili się z Manifestem do Narodu Polskiego, w którym określili zasady przyszłego ustroju Państwa [a] głoszone wówczas zasady naszego życia społecznego i państwowego każdy wierzący chrześcijanin przyjął z niezmierną radością, gdyż widział w tym urzeczywistnienie chrześcijańskich ideałów ewangelicznych⁸.

⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP), sygn. 1042, k. 9, Memoriał metropolity Dionizego do Obywatela Prezydenta Krajowej Rady Narodowej z 13 czerwca 1945 r., szerzej o działalności metropolity Dionizego w tym okresie zob. S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876-1960*, Warszawa 2010, s. 89-95.

⁵ Metropolita Dionizy wzywał wiernych do podporządkowania się nowym formom prawnym wprowadzonym przy rejestracji urodzin, ślubów i zgonów, zob. „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1947, nr 3-12, s. 2-6.

⁶ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP), sygn. RVI-8D1609, Okólnik Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego (WDKP) z 1 lutego 1946 r. Ponadto WDKP w piśmie do duchowieństwa nakazywał w trakcie kazań „poruszać sprawę konieczności wytężonej pracy w okresie żniw, podkreślając, że praca ta leży zarówno w interesie prywatnym każdego rolnika, jak i w interesie publicznym całego Kraju”, AAN, MAP, sygn. 1043, k. 135, Pismo WDKP do Wielebnego Duchowieństwa PAKP z 29 lipca 1949 r.

⁷ AWMP, Uchwały Św. Soboru Biskupów PAKP z 5 września 1946 r. i z 13 maja 1946 r., także Pismo WDKP z 17 maja 1946 r.

⁸ List z okazji drugiej rocznicy wyzwolenia Polski, „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1947, nr 3-12, s. 9.

Listy okolicznościowe, deklaracje, specjalne nabożeństwa dziękczynne (w trakcie których wygłaszano kazania poświęcone osiągnięciom PRL) z okazji 22 lipca będą stałym elementem pojawiającym się aż do 1989 r. Poza metropolitami ich nadawcami byli również biskupi diecezjalni, przełożeni monasterów, dziekani oraz duchowni parafialni. Należy zwrócić uwagę, że ich treść nie wybiegała poza oficjalną, lansowaną w danym okresie propagandę partyjną. Kazimierz Urban słusznie zauważa, że prawosławni, w tym i duchowni, podlegali tym samym mechanizmom, co całe społeczeństwo⁹.

Władze cerkiewne pozytywnie ustosunkowały się do dekretu z 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania. W tym przypadku należy pamiętać o doświadczeniach Kościoła prawosławnego z okresu międzywojennego (prześladowania osób wyznania prawosławnego, akcja burzenia świątyń)¹⁰. W złożonym oświadczeniu podkreślano m.in., że dekret jest wyrazem demokratyzmu, sprawiedliwości społecznej, troski rządu o dobro obywateli i zadośćuczynienia ich potrzebom religijnym. Pomimo występujących ze strony władz wyznaniowych działań mających na celu ograniczenie możliwości rozwojowych Cerkwi (odsunięcie od zarządzania Kościołem metropolity Dionizego, kwestia wyboru nowego zwierzchnika, aresztowania duchownych, brak decyzji w sprawie reaktywowania Studium Teologii Prawosławnej czy przywrócenia prawosławnego duszpasterstwa wojskowego), abp Tymoteusz w sierpniu 1949 r. ze stanowczością podkreślał, że „w warunkach obecnych nie może być żadnych zarzutów rzekomego ucisku religijnego i braku tolerancji religijnej, ograniczania praw obywateli ze względu na ich przynależność wyznaniową, gdyż nie odpowiadałoby to rzeczywistości”¹¹. Elementem solidarności z komunistyczną władzą było wydanie w marcu 1956 r. specjalnego okólnika, w którym zarządzono, aby we wszystkich świątyniach odbyło się żałobne bicie w dzwony w momencie pogrzebu Bolesława Bieruta¹². W 1958 r. Kościół prawosławny włączył się w ogólnopolską akcję walki o przestrzeganie trzeźwości i zwalczania alkoholizmu. Uzyska ona wsparcie również w późniejszych latach¹³.

W powojennym okresie niezwykle ważny dla władz był stosunek do Ziemi Odzyskanych. W charakterystyce abpa Jerzego (Korenistow) zwracano uwagę, że

⁹ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970...*, s. 354.

¹⁰ O polityce państwa wobec Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym zob. M. Papiernyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989; G. Kuprianowicz, 1938. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Podlasiu*, Chełm 2008.

¹¹ AAN, MAP, sygn. 1043, k. 140, Pismo metropolity Tymoteusza do Ministra Administracji Publicznej z 13 sierpnia 1949 r.

¹² AWMP, sygn. 510, Okólnik metropolity Makarego z 14 marca 1956 r.

¹³ *Ibidem*, Okólnik metropolity Makarego z 19 marca 1958 r.; zob. także AAN, Uchwała Nr 188 Soboru Biskupów PAKP z 10 lutego 1981 r. Elementy utożsamiania się mniejszości religijnych z „nową rzeczywistością” omawia szczegółowo R. Michalak, *op. cit.*, s. 317-326.

po wojnie „głosił tezę o tymczasowości naszych Ziemi Odzyskanych, wyrażając się m.in., że nie warto obsadzać parafii prawosławnych na tych ziemiach, bowiem nierozsądnym jest pchać się na cudze ziemie”¹⁴. Zasadniczo tego typu wypowiedzi były odosobnione. Praktycznie duchowieństwo i hierarchia prawosławna wyrażała pozytywny stosunek do tego zagadnienia. W licznych enuncjacjach podkreślano, że „stanowisko Kościoła prawosławnego jest zgodne ze stanowiskiem całego Narodu, w ramach którego przyłączenie tych ziem do Polski jest uważane nie za fakt natury koniunkturalnej, lecz za powrót do posiadania prastarych ziem polskich”¹⁵.

Kościół prawosławny jednoznacznie opowiadał się w sprawie polskiej granicy zachodniej jako „problemu najżywotniejszego dla całego Narodu Polskiego”. Metropolita Stefan w przemówieniu z 21 grudnia 1965 roku podkreślał, że Cerkiew

od początku istnienia Państwa Ludowego włączyła się do rozwoju życia w nowych warunkach, ufając, że one właśnie dają mu rękojmię prawidłowego funkcjonowania. [...] Ta przyszłość jest nierozzerwalnie związana dla Polski z posiadaniem Ziemi Zachodnich, jak z ich posiadaniem związana była sławna przeszłość naszego Państwa. Nie traktujemy użytkowania tych ziem jako jedynie konieczności dziejowej, narzuconej nam przez takie czy inne okoliczności, lecz jako historyczne dziedzictwo piastowskie, do którego przed dwudziestu laty powróciliśmy dzięki sprawiedliwemu wyrównaniu dziejowemu [...] podziwiamy heroiczny wysiłek naszego Państwa, które potrafiło te ziemie podźwignąć z gruzów i zaszczerpić na nich podstawy szczęśliwego życia milionów obywateli, których trud i osiągnięcia są niezbędnym elementem gospodarki narodowej¹⁶.

W podobnym tonie wypowiadał się również ordynariusz diecezji wrocławsko-szczecińskiej, bp Bazyli. W orędziu skierowanym do duchowieństwa i wiernych hierarcha pisał:

Ziemie, na których mieszkamy, a które w wyniku zadośćuczynienia sprawiedliwości dziejowej powróciły na zawsze do Macierzy, nasiąknięte krwią naszych rodaków, którzy szli prostą drogą u boku Armii Radzieckiej, niosąc wolność i nowy porządek Ojczyźnie, stanowią integralną jedność naszego Państwa Ludowego¹⁷.

W latach 60. ubiegłego stulecia wspomniany bp Bazyli wykazywał dużą inicjatywę w zakresie akceptacji wydarzeń społeczno-politycznych zachodzących w Polsce po 1945 r. Związane to było m.in. z uzyskaniem poparcia władz w dążeniu do objęcia stanowiska metropolity PAKP. W Liście pasterskim z okazji XX-lecia PRL wychwalał osiągnięcia gospodarczo-społeczne, rozwój oświaty i kultury Polski Ludowej.

¹⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) BU 01283/1651, k. 307, Charakterystyka abp Jerzego z 5 lutego 1963 r.

¹⁵ AAN, Uchwała Nr 87 Soboru Biskupów PAKP z 16 lutego 1966 r.

¹⁶ Przemówienie J.E. Ks. Metropolity Warszawskiego i całej Polski Stefana na zebraniu ekumenicznym 21 grudnia 1965 r., „Cerkiewny Wiestnik” 1966, nr 1, s. 13.

¹⁷ Archiwum Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej (APDWSz), Orędzie bpa Bazyłego do duchowieństwa i wiernych PAKP Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej z kwietnia 1965 r.

Apelował do wiernych, aby nie zabrakło ich w szeregach budowniczych nowej Polski. Wzywał:

Do walki, do wolności, do reformy rolnej, do równouprawnienia, do postępu i cywilizacji, do szkół i nowych zdobyczy socjalistycznego nowego porządku w wolnej Ojczyźnie – to były cele i hasła przyświecające Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego, który zapoczątkował nową kartę historii Polski. [...] Polska przedwrześniowa – kraj zacofany niemal pod każdym względem, obecnie stała się Państwem o szerokim wachlarzu przemysłowy, kulturalnym, naukowym, politycznym, na całym świecie znanym¹⁸.

Zasadniczo treść listów bpa Bazylego była zgodna z prowadzoną polityką. Należy zaznaczyć, że same władze wyznaniowe opiniowały ich treść. Hierarcha przesyłał je z prośbą o ustosunkowanie się i ewentualne poprawienie oraz wyrażenie zgody na rozpowszechnianie¹⁹. Interesujące jest, że Sobór Biskupów do wielu listów pasterskich bpa Bazylego odnosił się krytycznie. Zarzucano hierarsze zbyt daleko idące słowa krytyki wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Nie poparto również jego inicjatywy wydania odezwy do duchowieństwa i wyznawców z okazji XX-lecia PRL²⁰.

Biskup Bazyli włączał się również w wiele innych inicjatyw społecznych. Między innymi w 1964 r. zarządził w cerkwiach diecezjalnych przeprowadzenie zbiórki na rzecz funduszu budowy szkół tysiąclecia. W licznych orędziach i listach pasterskich skierowanych do duchowieństwa i wiernych diecezji wrocławsko-szczecińskiej wpiisywał się w ton aktualnej propagandy państwowej. Dotyczyło to m.in. braterstwa polsko-radzieckiego („Ciężką i krwawą drogę przeszedł Żołnierz Radziecki i Polski. Wielką cenę zapłacił za naszą wolność Naród Radziecki, bo oddał wiele, wiele tysięcy swych poległych synów. Cmentarze żołnierzy Wojska Polskiego i Armii Czerwonej najwymowniej dają dowody braterstwa broni i wspólnego przelewu krwi”) czy rewizjonizmu niemieckiego („Ziomkostwo zachodniemieckie wszelkimi sposobami rehabilituje katów naszych bratnich narodów, którzy zhańbili dobre imię Narodu Niemieckiego nieznanym okrucieństwem w obozach śmierci [...] Zdejmują czerwone rękawiczki z rąk oprawców Oświęcimia, Treblinki, Majdanka i wkładają białe w znak ich już niewinności, bo zbrodnie puszczono w niepamięć²¹”).

¹⁸ *Ibidem*, List bpa Bazylego Do Przewielebnych Księży Dziekanów, Wielebnego Duchowieństwa, Braci Zakonnej i Wszystkich Wiernych PAKP Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej z 20 lipca 1964 r.

¹⁹ Urząd do spraw Wyznań w notatce dotyczącej Listu pasterskiego z 1964 r. stwierdzał, że „w gruncie rzeczy jest b. słaby, nie utrudniać rozpowszechniania, w kolportaż listu nie będziemy się angażować”, AAN, Urząd do spraw Wyznań (UdsW), sygn. 68/5, k. 5, Pismo PRN we Wrocławiu do UdsW z 7 kwietnia 1964 r.

²⁰ AAN, UdsW, sygn. 68/5, k. 36, Pismo PWRN we Wrocławiu do UdsW z 4 lipca 1964 r. Pomimo braku akceptacji Soboru Biskupów List pasterski bpa Bazylego został wydany.

²¹ APDWSz, Orędzie bpa Bazylego do duchowieństwa i wiernych PAKP Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej z kwietnia 1965 r.

W latach 60. głównym tematem krajowym skupiającym uwagę i stale obecnym w publicystyce Kościoła prawosławnego były wydarzenia związane z uroczystościami Tysiąclecia Państwa Polskiego. Przejawem tego był list pasterski abpa Tymoteusza z 5 kwietnia 1960 r., w którym wzywał wiernych do wzięcia udziału w obchodach millenijnych²². Władze PRE i Kościół prawosławny były organizatorami w 1966 r. uroczystości millenijnych w Warszawie, Gdańsku, Krakowie, Białymstoku i Wrocławiu. Podczas centralnej akademii zorganizowanej przez PRE w Warszawie (12 VI 1966 r.) padały deklaracje dotyczące „budowy wspólnego domu, któremu na imię Polska” czy „pracy na rzecz rozwoju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. Cała „działalność millenijna” hierarchii i duchowieństwa prawosławnego znajdowała się pod nadzorem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Było ono zainteresowane treścią wygłaszanych kazań i wystąpień okolicznościowych, liczbą wiernych na nabożeństwach. Ponadto strona kościelna, zarówno na szczeblu metropolitalnym, jak również diecezjalnym i dekanalnym, była zobowiązana do składania władzom wyznaniowym sprawozdań z przebiegu uroczystości. Za działalność w obchodach Tysiąclecia Państwa Polskiego metropolita Stefan i bp Bazyli oraz wielu prawosławnych duchownych uhonorowano Odznaką Tysiąclecia²³.

Sobór Biskupów PAKP zajął również stanowisko wobec wydanego przez polskich biskupów rzymskokatolickich Orędzia do biskupów niemieckich. W podjętej uchwałie wyrażano ubolewanie z powodu jego wydania. Podkreślano, że „nie jest sprawą Kościoła wytyczanie linii polityki zagranicznej Państwa, lecz, że to Kościół powinien żyć wspólnym rytmem z całym Narodem, dając wzór postawy chrześcijańskiej”²⁴. Doceniano wartość chrześcijańskiego przebaczenia i pojednania, jednocześnie zarzucano Kościołowi rzymskokatolickiemu brak podobnego gestu wobec niekatolików w Polsce. Treść uchwały wkomponowana była w ogólną politykę rządu polskiego wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce.

Na początku lat 70. Kościół prawosławny poparł nową ekipę rządową Edwarda Gierka. Zebrani w Wydziale do spraw Wyznań PWRN w Białymstoku diecezjani diecezji białostocko-gdańskiej odnieśli się krytycznie wobec wydarzeń grudniowych

---

²² List pasterski arcybiskupa Tymoteusza w związku z obchodami Tysiąclecia Państwa Polskiego, „Cerkiewny Wiestnik” 1960, nr 5-6, s. 3-4, szerzej zagadnienie to omawiają: S. Markiewicz, *Mniejszości wyznaniowe wobec obchodów Tysiąclecia Państwa*, Warszawa 1966; *Uroczystości millenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych*, wybór i oprac. W. Chudzik, Warszawa 1966.

²³ AWMP, Sprawozdanie z dotychczasowych uroczystości Milenijnych PAKP z 27 sierpnia 1966 r.; APDWSz, Parafia Wrocław, Pisma Dziekana Dekanatu Wrocławskiego z 14 sierpnia 1966 r. i Dziekana Dekanatu Szczecińskiego z 21 sierpnia 1966 r. do Kancelarii Biskupiej we Wrocławiu.

²⁴ AWMP, Uchwała Nr 87 Soboru Biskupów PAKP z 16 lutego 1966 r., szerzej na ten temat zob. Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003, s. 174-190; B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – Kontekst – Spuścizna*, Olsztyn 2006; R. Michalak, *op. cit.*, s. 328-332.

z 1970 r. na Wybrzeżu. Duchowni opowiedzieli się m.in. za: konsolidacją całego narodu, wychowaniem wiernych na dobrych obywateli oraz dążeniem do powiększenia dobrobytu Polski Ludowej. Zapewniono też władze, że „księża i wierni solidaryzują się z poczynaniami Rządu i Partii”²⁵. Według sprawozdań Komendy Wojewódzkiej MO w Białymstoku duchowieństwo w niedzielnych kazaniach apelowało do wiernych o intensywną pracę w celu wyprowadzenia kraju z trudnej sytuacji²⁶.

W działania mające na celu wspieranie przemian społeczno-politycznych włączano także przyszłych duchownych. Między innymi w maju 1970 r. w Seminarium Prawosławnym w Warszawie odbyła się konferencja teologiczno-duszpasterska poświęcona „społecznym, teologicznym i duszpasterskim aspektom działalności kapłana prawosławnego w PRL”²⁷. W czerwcu seminarzyści brali udział w konferencji związanej z 25-leciem powrotu Ziemi Zachodnich i Północnych do Polski. W jej trakcie wyrażono poparcie dla władz partyjno-rządowych w Polsce, jak również na rzecz „bezpieczeństwa europejskiego i zachowania status quo w Europie”²⁷.

Hierarchia i duchowieństwo w dalszym ciągu aktywnie uczestniczyło w różnego rodzaju inicjatywach organizowanych przez Ogólnopolski Komitet Pokoju²⁸. Zagadnieniu temu poświęcone były również uroczystości ekumeniczne odbywające się w wielu parafiach na terenie Ziemi Odzyskanych. Między innymi 22 lipca 1970 r. w Żaganiu odbyła się akademie związana z obchodami 25-lecia powrotu Ziemi Zachodnich do Macierzy i zwycięstwa nad hitleryzmem. Okolicznościowe kazanie wygłosił ks. Mikołaj Poleszczuk (proboszcz parafii prawosławnej w Przemkowie). Po nabożeństwie w Kościele polskokatolickim nastąpiło odczytanie specjalnej rezolucji pokojowej²⁹. Wiele tego typu uroczystości ekumenicznych wpisano w aktualną politykę władz.

W całym powojennym okresie władze wyznaniowe dokonywały systematycznych ocen dotyczących postaw społeczno-politycznych hierarchii i duchowieństwa. W zasadzie ocena Kościoła prawosławnego była pozytywna. W zachowanych sprawozdaniach stwierdzano, że jest on wspólnotą lojalną wobec państwa, a wszelkie

---

²⁵ AAN, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, sygn. 139/38, Notatka ze spotkania z dziekanami diecezji białostocko-gdańskiej w Wydziale do spraw Wyznań Prezydium WRN w Białymstoku w dniu 25 lutego 1971 r.

²⁶ AIPN, BU 01283/1653, k. 420, Wyciąg z szyfrogramu KWMO Białystok z 8 lutego 1971 r.

²⁷ APDWSz, Okólnik Kancelarii Prawosławnego Metropolity Warszawskiego i całej Polski z 6 maja 1970 r. Konferencja odbywała się w dniach 27-28 maja 1970 r.; AAN, UdsW, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, sygn. 139/37, Sprawozdanie z konferencji teologiczno-duszpasterskiej z 14 czerwca 1970 r.

²⁸ Zob. Posiedzenie Ogólnopolskiego Komitetu Pokoju, „Cerkiewny Wiestnik” 1970, nr 3, s. 21.

²⁹ APDWSz, Program uroczystości ekumenicznej z 22 lipca 1970 r.

porozumienia wewnętrzne o zasięgu ogólnokościelnym lub wykraczające poza jego granice były konsultowane z władzami wyznaniowymi³⁰.

W całym powojennym okresie władze mogły też liczyć na wsparcie Kościoła prawosławnego przed wyborami parlamentarnymi. Dotyczyło to zarówno hierarchii, jak i duchowieństwa parafialnego. Przykładem może być apel Rady Diecezjalnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej do księży proboszczów o przypomnienie wiernym podczas wygłaszanych kazań o zbliżających się wyborach do Sejmu. Wskazywano na deklarację wyborczą Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu, która precyzowała zadania mające ułatwić „dotrzymanie kroku w szybkim rytmie światowego postępu”. Podkreślano, że wysunięci przez władze kandydaci są „najlepszymi przedstawicielami wszystkich środowisk społecznych naszego kraju”. Jednocześnie deklarowano, że wierni Kościoła prawosławnego z całym narodem opowiadają się „za tym, by Polska rosła w siłę, a jej obywatele żyli w dostatku”³¹.

Wierni, duchowieństwo oraz hierarchia Kościoła uczestniczyli też w wielu akcjach społecznych inspirowanych przez władze. Cerkiew aktywnie włączyła się m.in. w dzieło odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie i budowy Centrum Zdrowia Dziecka³². Pod koniec lat 70. ówczesny ordynariusz diecezji wrocławsko-szczecińskiej bp Aleksy podkreślał poparcie społeczności prawosławnej z ziem zachodnich dla wysuwanych przez władze inicjatyw społecznych i politycznych³³.

Fala entuzjazmu społecznego związana z narodzinami w 1980 r. Solidarności nie spotkała się z oficjalnym stanowiskiem hierarchii Kościoła prawosławnego. Dopiero w grudniu 1981 r. bp Szymon (ordynariusz diecezji łódzko-poznańskiej) w rozmowie z wojewodą toruńskim wyraził „dezaprobatę dla strajków i innych objawów anarchii” oraz zapewnił o zachowaniu „lojalności wobec władz i porządku prawnego Polski Ludowej”³⁴. Również metropolita Bazyli podczas zjazdu dziekanów PAKP z zadowoleniem podkreślał, że „prawosławni nie brali udziału w zakłóceniach życia gospodarczego kraju. Wierni naszego Kościoła są głęboko zatroskani stabilizacją ży-

---

³⁰ AIPN BU 01283/1659, k. 185, Informacja dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 1 marca 1970 r.

³¹ AAN, UdsW, sygn. 131/407, k. 226, Oświadczenie Rady Diecezjalnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej z 17 lutego 1972 r. Także we wcześniejszym okresie duchowieństwo prawosławne akcentowało pozytywne nastawienie wobec programu Frontu Jedności Narodowej, zob. AIPN BU 01283/1659, k. 108, Wyciąg z informacji KM MO w Białymstoku z 5 maja 1968 r.

³² Odezwa Św. Synodu Biskupów PAKP dotycząca włączenia się w akcję odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie została ogłoszona 23 marca 1971 r., „Cerkiewny Wiestnik” 1972, nr 5.

³³ APDWSz, Parafia Koszalin 1955-1978, Pismo bpa Aleksego do Prezydenta Koszalina z 14 listopada 1978 r.

³⁴ AAN, UdsW, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, sygn. 131/415, Notatka z rozmowy wojewody toruńskiego z bp. łódzko-poznańskim Szymonem sporządzona w Urzędzie Wojewódzkim w Toruniu 2 grudnia 1981 r.

cia gospodarczego, porządkiem i ładem w Polsce oraz zagwarantowaniem trwałego pokoju³⁵.

Księża dziekani 13 kwietnia 1981 r. wydali również oświadczenie dotyczące sytuacji w kraju. Podkreślano w nim wszechstronny rozwój Polski, możliwość swobodnego rozwijania życia religijnego. Wzywano do wzmożonej pracy, jednocześnie wypowiadając bezwzględny walkę pijaństwu, marnotrawstwu, niszczeniu mienia społecznego i państwowego³⁶. Podobne treści znalazły się również w oświadczeniu duchowieństwa i pracowników kościelnych diecezji białostocko-gdańskiej wydanym podczas zjazdu diecezjalnego pod przewodnictwem bpa Sawy. Wzywano do zachowania spokoju sprzyjającego ofiarnej pracy, zaprzestania jątrzenia i nieodpowiedzialnych konfrontacji. Apelowano do wiernych o

działania rozważne, o nieuczestniczenie w nieodpowiedzialnych ekscesach sięgających zamęt i pogłębiających anarchię, o zaniechanie wszystkiego co prowadzi ku jeszcze większemu rozkładowi życia, utrudnia porozumienia społeczne i wyjście z kryzysu, o kierowanie się dobrem ogółu i podejmowanie zadań mających nadrzędne znaczenie dla naszej wspólnej Ojczyzny³⁷.

Oświadczeniem tym, po raz kolejny, wpisywano się w ogólny ton propagandy państwowej.

W latach 80. z inspiracji Urzędu do spraw Wyznań duchowni prawosławni byli wciągani w prace Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego (PRON)³⁸. W jego Radzie Krajowej Kościoł prawosławny reprezentował metropolita Bazyli³⁹. Już we wrześniu 1982 r., po wcześniejszych rozmowach z władzami wyznaniowymi, przedstawił on projekt delegowania do PRON z każdego województwa, w którym funkcjonowały parafie prawosławne, jednego duchownego⁴⁰.

Przedstawiciele Kościoła prawosławnego do końca lat 80. uczestniczyli w spotkaniach z władzami państwowymi. Ich efektem było wydawanie różnego rodzaju komunikatów prasowych, w których aprobowano aktualną politykę władz państwowych,

³⁵ AWMP, Protokół ze zjazdu księży dziekanów PAKP w Warszawie z 8 grudnia 1980 r.

³⁶ *Ibidem*, Oświadczenie księży dziekanów PAKP z 13 kwietnia 1981 r. Powyższe oświadczenie zostało zaakceptowane przez Sobór Biskupów i miało być odczytane w niedzielę Palmową z ambon wszystkich kościołów w Polsce.

³⁷ AAN, UdsW, sygn. 131/415, k.165, Oświadczenie duchowieństwa i pracowników kościelnych zebranych na zjeździe diecezjalnym diecezji białostocko-gdańskiej 17 września 1981 r. Treść oświadczenia miała być odczytana z ambon świątyń diecezji białostocko-gdańskiej.

³⁸ O zaangażowaniu Kościołów mniejszościowych w działalność PRON zob. R. Michałak, *op. cit.*, s. 348.

³⁹ W skład Rady Krajowej PRON weszli również przedstawiciele innych Kościołów mniejszościowych i organizacji wyznaniowych, zob. AAN, UdsW, sygn. 132/31, k.116, Wykaz kandydatów do Krajowej Rady PRON reprezentujących Kościoły nierymskokatolickie i organizacje wyznaniowe.

⁴⁰ Ogółem delegowano 40 księży prawosławnych, AAN, UdsW, sygn. 132/31, k.112-114, Pismo metropolity Bazylego do UdsW z 7 września 1982 r.; *ibidem*, Wykaz duchownych prawosławnych delegowanych do pracy w PRON.

wyrażając „troskę o naród, państwo i pokój”. We wrześniu 1983 r., podczas spotkania w Belwederze z przewodniczącym Rady Państwa Henrykiem Jabłońskim, udzielono wsparcia „procesowi stabilizacyjnemu w kraju, walce z patologiami społecznymi” oraz zapowiedziano „udział w odpowiedzialnym dialogu na linii władza-społeczeństwo, zapewniając, że to patriotyczny obowiązek Kościołów i związków religijnych”⁴¹.

Dokonując charakterystyki Kościołów mniejszościowych, władze wyznaniowe stwierdzały, że jakkolwiek reprezentują niewielkie liczebnie zbiorowości, to odgrywają istotną rolę w społecznej i wyznaniowej strukturze kraju. Jak podkreślano, sedno tkwiło w tym, że

ich funkcjonowanie i swobodne warunki rozwoju stanowią korzystny z politycznego i propagandowego punktu widzenia dowód realizacji konstytucyjnych zasad w zakresie swobód obywatelskich i równouprawnienia wyznań. Społeczną rangę tych Kościołów podnosi także prezentowana przez nie, a kontrastująca z hierarchią rzymskokatolicką, obywatelska i patriotyczna postawa⁴².

Jeszcze w 1988 r. Wydziały do spraw Wyznań organizowały spotkania z hierarchiami Kościołów i związków wyznaniowych „w ramach oddziaływania na treść i formy ich działań”. Oddzielne spotkania odbywały się z duchowieństwem. W ich trakcie zbierano informacje dotyczące aktualnego stanu organizacyjnego Kościołów, liczby wiernych, planów i perspektyw rozwoju działalności oraz uczestnictwa wiernych w radach narodowych i PRON⁴³.

Wydaje się, że kierownictwo PAKP nie dostrzegało zmian zachodzących w sytuacji politycznej w Polsce. Jesienią 1988 r. metropolita Bazyli w rozmowie z dyrektorem Urzędu do spraw Wyznań dr. Władysławem Lorancem wyrażał przekonanie, że władze wiążą zbytnie nadzieje z rozmowami Okrągłego Stołu. W ocenie hierarchy „postawa środowiska b. Solidarności i doradców opozycji nie zmieniła się od lat 1980-1981, a tym samym jedynym efektem działań tego środowiska będzie odtworzenie sytuacji, która wywoła konieczność stanu wojennego”⁴⁴. Metropolita zapowiedział także aktywizację laikatu poprzez powołanie Towarzystwa Krzewienia Etyki Prawosławnej.

***

Stanowisko Kościoła prawosławnego, jak również pozostałych nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych, w kwestii przemian społeczno-politycznych i gospodarczych dokonujących się w Polsce w latach 1945-1989, władze starały się

⁴¹ *Ibidem*, k.168-169, Notatka ze spotkania Przewodniczącego Rady Państwa H. Jabłońskiego ze zwierzchnikami Kościołów i związków religijnych nierzymskokatolickich z 18 września 1983 r.

⁴² *Ibidem*, k. 234, Notatka o Kościołach nierzymskokatolickich zrzeszonych w PRE z 7 kwietnia 1984 r.

⁴³ AIPN Po 64 107, k. 8-9, Pismo UW w Lesznie do UdsW z 15 lipca 1988 r.

⁴⁴ AAN, UdsW, sygn. 132/220, k. 57, Notatka z rozmowy z metropolitą Bazyliem z 26 października 1988 r.

wykorzystać propagandowo. W wielu przypadkach przeciwstawiano uzyskiwane poparcie rzekomo reakcyjnej i antysocjalistycznej działalności Kościoła rzymskokatolickiego. Pogłębiało to dodatkowo postrzeganie przez polskie społeczeństwo prawosławnych jako zwolenników i propagatorów powojennych rządów komunistycznych oraz narzuconej przez Związek Radziecki formy ustrojowej.

Poparcie udzielane inicjatywom społecznym i politycznym formułowanym przez władze państwowe po 1945 r. znajdowało swoje odzwierciedlenie na łamach oficjalnych wydawnictw kościelnych („Cerkiewny Wiestnik” i „Wiadomości PAKP”). Należy zwrócić uwagę na stosunkowo niewielkie oddziaływanie tych czasopism na środowisko prawosławne (ukazywały się w niskich nakładach). Same władze wskazywały, że jednym z mankamentów całego Kościoła był brak większej aktywności i jego zaangażowania w życie społeczne i kulturalne kraju. W ich opinii składało się na to wiele elementów. Wśród najważniejszych wymieniano podeszły wiek duchowieństwa, które często było obciążone „ładunkiem poglądów obcych nam klasowo, konserwatywnym przeszłości i obojętnością wobec zachodzących zmian społecznych i politycznych w kraju”⁴⁵. Trudno też jednoznacznie określić skuteczność wydawanych przez Kościół prawosławny odezw i deklaracji oraz stwierdzić, czy mogły one kształtować opinię wiernych o przemianach politycznych w kraju i na świecie w pożądanym przez władze kierunku. Wydaje się, że bardziej skuteczna w tym zakresie była oficjalna propaganda partyjna. Należy pamiętać, że hierarchia Kościoła prawosławnego w trudnej i skomplikowanej rzeczywistości społeczno-politycznej lat 1945-1989 była przede wszystkim odpowiedzialna za rzesze wiernych i zapewnienie im możliwości swobodnego wykonywania praktyk religijnych.

Stefan Dudra

HIERARCHY AND ORTHODOX CLERGY
TO THE SO-CALLED RECOVERED TERRITORIES
AND SOCIO-POLITICAL CHANGES IN POLAND IN 1945-1989

S u m m a r y

Commonly exposed by the Orthodox Church the principle of sociopolitical was (and is) loyalty to the government. For this reason, but also with their own organizational weakness (reduced state ownership, decrease in the number of believers after 1945), and the potential threat of the Roman Catholic Church, Orthodox Church hierarchy declared support for the ongoing changes of political, social and economic developments in post-war Poland. In many ways, the leadership of the Polish Autocephalous Orthodox Church in their activities, with greater or lesser degree of political consciousness, saw a “Polish raison d’etat”, a sense of patriotism and citizenship. The position of

⁴⁵ Wskazywano też na brak zainteresowania stanem kapłańskim wśród młodzieży wychowanej w Polsce Ludowej, która „innymi już oczami patrzyła ma sprawy wiary i Kościoła”, AIPN BU 01283/1659, k. 186, Informacja dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 1 marca 1970 r.

the Orthodox Church, as well as other not Roman Catholic churches and religious associations, in terms of socio-political and economic changes taking place in Poland in 1945-1989, the authorities tried to use propaganda. In many cases, they contrasted allegedly obtained the support of reaction and anti-socialist activities of the Roman Catholic Church. This further deepened the perception by the Polish Orthodox community as supporters and promoters of the postwar communist government and imposed by the Soviet Union of the political system.